

ПРАЦІ В. ЧОРНОВОЛА - «ПРАВОСУДДЯ ЧИ РЕЦИДИВИ ТЕРОРУ?» ТА «ЛИХО З РОЗУМУ» ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ВИВЧЕННЯ РАДЯНСЬКИХ РЕПРЕСІЙ 1965-1966 рр.

У статті розглянуто дві праці В. Чорновола - «Правосуддя чи рецидиви терору?» та «Лихо з розуму», які справили значний вплив на розвиток і становлення дисидентського руху. Проаналізовано причини, хід та наслідки радянської репресивної кампанії 1965-1966 рр. Подано загальну методичку фабрикування обвинувальних вироків та загальний портрет жертв «першого покося».

Закономірно, що проблематика процесу історичних досліджень постійно розширюється, охоплюючи все нові й нові теми. Сьогодні, зі збільшенням інформації про дисидентський рух, постає потреба ґрунтовного опрацювання праць його діячів. У цьому контексті неабиякого значення набуває розгляд ідейної спадщини одного з цільних представників українського дисидентського руху, відомого політика та державного діяча В'ячеслава Чорновола.

Наявність чималого фактичного матеріалу та масштаби цієї особистості мали б сприяти численності наукових студій, однак сьогодні постать В. Чорновола перебуває на початковій стадії наукового вивчення. Ще не здійснено безпосереднього ґрунтовного наукового розгляду праць В. Чорновола, немає наукових видань, у яких би різнопланово висвітлювалась його громадсько-політична, творча, журналістська діяльність та особисте життя. Є поодинокі праці, у яких розглянуто формування його світогляду [1], перебування в радянських таборах [2], деякі моменти політичної діяльності [3], а також обставини загибелі [4]. Щоправда, останнім часом почали публікуватися статті, де здійснений наскрізний

розгляд життя й діяльності В. Чорновола. І, безперечно, цікавим є розпочате видання десяти томника його праць Міжнародним благодійним фондом імені В. Чорновола й видавництвом «Смолоскип», оскільки в ньому вміщено значний фактичний матеріал про теоретико-практичну діяльність цієї постаті.

Зважаючи на недостатнє висвітлення особи В. Чорновола, зокрема його теоретичної спадщини, необхідно здійснювати ґрунтовне наукове вивчення різноманітної діяльності цієї особистості. Темою статті є розгляд двох відомих праць В. Чорновола «Правосуддя чи рецидиви терору» і «Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців")», які справили значний вплив на розвиток та становлення дисидентського руху. Ці праці в наявній історіографії об'ємно не розглядаються, а подаються переважно в загальному, побіжному ключі інших подій. Тому ця тема є актуальною і такою, що потребує належного вивчення й аналізу.

Зазначені праці В. Чорновіл написав після перших широкомасштабних репресій 1965—1966 рр. над шістдесятниками - представниками чергової хвилі українського культурно-

національного відродження. У книзі «Правосуддя чи рецидиви терору?» було, по суті, відображено результати паралельного слідства справ засуджених діячів української інтелігенції, здійснено аналіз на відповідність юридичних норм радянського законодавства Конституції та правомірність винесених вироків засудженим шістдесятникам. У збірнику «Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців")» В. Чорновіл подав біографічні дані, списки публікацій, окремі праці та умови перебування в таборах жертв «першого покося». Ці праці становлять колосальний фактичний матеріал, немовби зібраний адвокатом для захисту підсудних, що розкриває беззаконні дії радянської влади щодо людей, які прагнули відстоювати право свого народу на вільний національно-культурний розвиток.

Збірники були направлені у формі листів до офіційних радянських установ, а також поширювалися в самвидаві та вийшли друком за кордоном. В. Чорновіл спеціально підготував екземпляри книги «Лихо з розуму» для близьких родичів засуджених [5], а також для передачі за кордон. Російський дисидент Л. Алексеева стверджувала, що збірники В. Чорновола разом із працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стали найпопулярнішими в українському самвидаві [6].

Метою В. Чорновола було донести інформацію про репресії до численної громадськості, показати об'єктивні причини й перебіг репресій та змалювати реальний образ засуджених людей, що насправді були не абстрактними «буржуазними націоналістами», а переважно талановитими й обдарованими представниками української інтелігенції. А ще він прагнув зупинити масове залякування української інтелігенції владою, заявивши її представникам, що в Україні є протест проти політики репресій, тому в цей історичний період радянська влада матиме справу не лише з мовчазними свідками сваволі, а й із тими, кому істина дорожча за власну голову [7].

В. Чорновіл стверджував, що, незважаючи на закритість слідства й судових процесів, було виявлено значну кількість фактів, що свідчили про грубе порушення букви й духу радянських законів. Тож своїми книгами він прагнув звернути увагу громадськості та влади на небезпеку повторення терору 1930-х рр., адже попередня історія свідчила, що беззаконня та сваволя, допущені як «експеримент», невдовзі переросли у системну діяльність карних структур. Крім того, багатьом працівникам КДБ було не звикати до старих перевірених методів терору. Звертаючись до влади, В. Чорновіл писав, що хоче вірити, що

серія арештів і закритих судів, які відбулися в 1965-1966 рр. в Україні, була лише лиховісним «провалом» в історію, спричиненим невизначеністю партійної лінії після зміни лідерів компартії та держави, а не початком нового курсу в національній політиці. В аспекті таких міркувань він звертався до влади за законним вирішенням проблеми, однак це була лише форма легалізації його думок, що виходили за її межі й ґрунтувалися на особистому пізнанні реалій радянського правосуддя - як свідка та підсудного. Адже через відмову давати свідчення на суді над Богданом і Михайлом Горинями та іншими його було із порушенням законодавства засуджено на три місяці виправних робіт з утриманням 20 % зарплати.

В адресованих представникам влади збірниках, у яких В. Чорновіл намагався застерегти їх від повторення негативних рецидивів минулого, ще не робилося чітких узагальнень стосовно радянської дійсності, однак у автора вже не залишалося ілюзій щодо радянської влади, бо він не сподівався на справедливість з її боку, оскільки влада, як він зазначав, уже «відучила людей від таких наївних сподівань» [8]. Зокрема зі змісту листа, написаного ним до друзів після чергового засудження 1967 р., випливало, що подані в збірниках факти порушення радянського законодавства є не помилками радянського правосуддя, а системною діяльністю радянських карних органів [9].

Поряд із вимогами дотримуватися законності, справедливості, звільнити безпідставно засуджених, у працях В. Чорновола досить чітко поставлено проблему порушення прав українського народу на вільний національно-культурний розвиток. У них простежується думка, що об'єктом репресій радянської влади, вже вкотре за роки існування цього режиму, стала національно свідомо українська інтелігенція, яка щиро турбувалася за долю свого народу, його культуру [10]. За найелементарнішу діяльність, що не виходила поза межі дозволеного Конституціями СРСР і УРСР права боротьби націй за самовизначення, представники української інтелігенції перетворювалися для радянського режиму на «особливо небезпечних злочинців», що їх треба було покарати для прикладу іншим [11]. Їхньою провиною ставала сама лише критика русифікації, відстоювання власної гідності, прагнення мати власні погляди, які могли не збігатися зі стандартним мисленням загалу.

На безперспективності розправ над людьми за самостійне мислення, національне самовираження В. Чорновіл намагався наголосити,

застосовуючи єдино легальні на той час форми радянських ідеологем - учення марксизму-ленінізму. Крізь призму цього вчення він писав, що кожен громадянин за соціалізму має мислити по-державному, формулювати власні думки, а не чекати, доки йому складуть чергову програму, адже людина не бездушний автомат, щоб жити за заданого програмою, а має особисто перевіряти її своїм серцем і розумом. І далі зауважував, що зіткнення думок, боротьба поглядів, схрещення ідей є могутнім важелем, який рухав і завжди рухатиме вперед людство. Тож найбільше матеріальне насичення без розкутості думки й волі - це не комунізм, це велика тюрма з підвищеним пайком для в'язнів [12]. Тому В. Чорновіл закликав керівництво СРСР відмовитися від побудови такого ладу, оскільки там не буде оголошеного щастя для всіх людей. Такий лад він характеризував проголошеним комунізмом, подібно як жив у проголошеній суверенній республіці, із проголошеними свободами й проголошеною соціалістичною законністю. Коли не за антирежимну агітацію й пропаганду, а лише за ідеї, зауваження щодо суперечностей у діях влади або читання книжок, у яких завуальовано критикувався радянський лад, люди вважалися громадянами з антирадянськими настроями. Коли вільно поширювалися лише ті думки та вислови, як сказав прокурор на суді над В. Чорноволом, які служили інтересам комуністичної партії [13].

З метою придушення громадської активності, соціальної критики та інакомислення в радянське законодавство, як стверджував В. Чорновіл, було запроваджено ст. 62 Кримінального кодексу УРСР - розділ «Особливо небезпечні державні злочинці», за якою були засуджені жертви «першого покошу» 1965-1966 рр. На переконання В. Чорновола, ця стаття була позаконституційною, тому що повністю перекреслювала гарантовані громадянам Конституцією СРСР права і свободи. Адже згідно з Конституцією громадяни мали цілковите право критикувати тогочасну радянську національну політику, навіть коли критика була необґрунтованою, але за Кримінальним кодексом УРСР таких людей могли заслати в табори суворого режиму, витлумачивши критику як «пропаганду, проваджену з метою підризу чи ослаблення радянської влади» (хоч могло лише йтися про моральне оздоровлення влади). Неконституційність і довільність тлумачення статті, за якою кожне твердження, що не збігається з директивним, можна вважати антирадянським чи «буржуазно-націоналістичним», засвідчила практика провадження слідства та судових процесів

1965-1966 рр. Тому ця стаття була спрямована саме на залякування суспільства й привчала людей боятися та оглядатися. Протиправні дії радянської влади проти громадян зауважили в західній пресі, у якій писалося, що в СРСР можна бути засудженим на підставі Кримінального кодексу за проповідання й висловлювання вчення творця радянської ідеології Леніна [14]. Зокрема, В. Чорновіл на суді за написання книги «Лихо з розуму» заявив, що, побачивши проблеми в діях радянської влади, намагався сам діяти за ленінськими настановами, тобто брати активну участь у нормалізації внутрішньодержавного життя, але це, як виявилось, було злочином.

Грунтовно висвітлена в працях В. Чорновола невідповідність між законом і дійсністю в СРСР. Він став одним із перших, хто ретельно проаналізував норми радянського кримінально-процесуального законодавства й порівнював їх із практикою застосування під час слідчо-судового провадження справ української інтелігенції в 1965-1966 рр. Відтак книжка «Правосуддя чи рецидиви терору?», у якій особливо чітко висвітлено судово-правові колізії, стала для багатьох навчальним посібником щодо поведінки з працівниками радянських правоохоронних (точніше, карних) органів. Наявні знання стали й для В. Чорновола своєрідною інструкцією поведінки на слідстві [15].

У книзі «Правосуддя чи рецидиви терору?» В. Чорновіл проводить опис процесу покарання інакодумців із моменту збирання первинних компрометуючих матеріалів до особливості проведення судових розправ. Зазначає, що всупереч таємниці листування, недоторканності житла тощо органи КДБ нехтували чинними радянськими законами, здійснювали стеження, підслуховування, люстрацію кореспонденції і т. д.

Після зібрання необхідного компромету починався наступний етап репресій - обшук, арешт і слідство. Арешти, як відзначив В. Чорновіл, проводилися за централізованою вказівкою «згорі», адже одночасно в різних областях України було арештовано велику групу людей, частина з яких не були знайомі один з одним і ніяк не були пов'язані. Карні органи на цьому етапі також порушували норми закону. Прокурори давали санкції на арешт без особистого ознайомлення з матеріалами справи, бо в такому разі в підозрюваних не вилучали б, як антирадянські, листи до коханої, книги, видані до 1917 р. тощо. Траплялося, що працівники КДБ не дотримувались процедур ведення обшуку й вилучення речей та книжок, не повідомляли родичам про арешт

близьких. Залишилися без відповіді протести підозрюваних про безпідставність вилучення книг і паперів, які не мали відношення до справи [16]. У період слідства слідчі всіляко домагалися від підозрюваних необхідних показань. Для цього до них застосовували методи довготривалої ізоляції, морального терору, погроз і обіцянок. Використовувалися дані, здобуті незаконним шляхом підслуховування; слідчі озвучували моменти інтимного життя підсудних і свідків, проводили принизливу процедуру, роздягаючи їх догола; саджали в камери підставних осіб, передавали фальшиві записки, піддавали психологічному тиску (лайка, погрози); нікому не давали власноручно писати протокол дізнання, який складався особисто слідчим із підтасовкою слів допитуваного; слідчі КДБ ще до суду говорили затриманим про те, що вони обов'язково будуть засуджені, де саме відбуватимуть покарання і т. д. Унаслідок таких дій та тривалого ув'язнення люди зі слабкою волею втрачали контроль, починали наговорювати на себе та на інших, погоджувалися з усім, аби лише закінчилося це знущання [17].

Після отримання потрібних показань наставала остання фаза цього фарсу законності – судові засідання. Порушення, зроблені під час слідства, залишалися без уваги прокурорів та суддів, більше того, здобуті в підсудних покази були вагомішими, ніж свідчення окремих свідків. Перші судові процеси 1966 р. у Луцьку та Івано-Франківську були напіввідкритими з ретельним відбором присутніх, далі суди вже були закритими, хоча формально трактувалися як відкриті. Адже комуністичний режим боявся, що будуть озвучені кричущі порушення національних прав українців, безпідставність обвинувачень і незаконні методи слідства. Попри те, що в залі перебували переважно судочинці, охорона й обвинувачені, судді розглядали незначні факти життя підсудних, намагаючись не зачитувати документів, названих антирадянськими. Про початок судових засідань і час оголошення вироків не повідомляли рідних підсудних, досить часто свідкам вручали повістки про виклик до суду в останню мить. Прямим порушенням процесуальних норм був грубий, знущальний тон, яким зверталися до підсудних і свідків суддя та прокурор.

Підсудні були позбавлені права на об'єктивний захист, особливо під час провадження закритих судових засідань. Не виконував своїх функцій із захисту підсудного й адвокат, який мав бути благонадійним системою, володіти так званим «спецдопуском» на політичні суди, хоч

у законодавстві не було положень про такий «спецдопуск». Відповідно, часто на суді адвокати виконували прокурорські функції. Найняті рідними підсудного, адвокати могли не повідомляти їм про стан здоров'я, самопочуття підсудного, час початку судового розгляду його справи, навіть уникали зустрічі з підсудним чи наймачами. Коли ж від нього хотіли відмовитися, то це не завжди вдавалося зробити. У тому разі, коли адвокат намагався виконувати належну роботу – йому погрожували, навіть безпосередньо під час судового засідання – з боку прокурора [18].

Коли ж підсудні відмовлялися визнавати свою провину й поводитися на суді не так, як хотілося прокурорам, то судді вдавалися до фальшування протоколів суду [19]. І в результаті той, хто активно намагався себе захистити, заявляв про порушення національних прав українців, цитував твори Леніна, – отримував надзвичайно суворі вирoki порівняно з іншими за той самий «склад злочину». Часто для отримання потрібних обвинувальних висновків залучали так званих експертів, які мали зробити висновок щодо антирадянського спрямування їхніх праць.

Яскравим прикладом порушення радянського законодавства став факт повторного ув'язнення С Караванського. У 1944 р. його засудили на 25 років ув'язнення, у 1960 р. – амністували, але за відстоювання прав українського народу на вільний національно-культурний розвиток у 1965 р. відправили назад у табір відбувати термін попереднього ув'язнення без слідства й суду.

Таким чином, під час здійснення репресій над жертвами «першого покосу» карні й судові органи порушили цілу низку положень Конституції СРСР і УРСР та законодавчих норм. Ведення такої спланованої брутальної розправи свідчило, що це була не реакція на вчинену дію, а засіб залякування підсудних та всіх інших, хто пробував самостійно мислити, переймався проблемами становища українського народу. Приклади того, що комуністичний режим може приписати будь-кому найрізноманітніші звинувачення, нагтовхували В. Чорновола на думку, яку він викинув у праці, що і він не є захищений від розправи, бо в його працях дібрані КДБ експерти досить швидко можуть знайти «особливості» анонімних статей, за які було засуджено підсудних 1966 р. Невдовзі його передбачення справдилися.

Добір жертв «першого покосу» дає цілковиту можливість говорити про планомірність, продуманість і спрямованість проведеної акції «втихомирення». Типова біографія засуджених у 1966 р. за «антирадянську націоналістичну пропаганду та

агітацію» виглядає таким чином: засуджений Н. на день арешту мав 28-30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, вступив у вуз (дехто після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або її захистив), публікувався в періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою й мистецтвом, уболівав за стан рідної мови й літератури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту й має малу дитину [20]. Наприклад, четверо були науковими працівниками (І. Герета, М. Горинь, М. Гринь, І. Русин), четверо - викладачами вузів (Д. Іващенко, М. Косів, В. Мороз, М. Осадчий), троє - вчителями шкіл (М. Іванишин, М. Озерний, М. Чубатий), двоє - художниками (П. Заливаха, Моргун) двоє - інженерами (О. Мартиненко, Г. Садовська), двоє - студентами (Я. Геврич, І. Гель); решта - працівниками облархіву (М. Зваричевська), музею (Б. Горинь), будинку моделей (Я. Менкуш); а також літератор (С. Караванський), лаборантка (Є. Кузнецова), бухгалтер (Батурин) і пенсіонер (М. Масютко).

Зважаючи на персональний склад засуджених, В. Чорновіл порушив питання: чому загалом позитивні люди на 50-й рік існування радянської влади стають «злочинцями»; чому молодих, які виростили за радянської влади, яких виховали радянська школа, радянські вузи, комсомол судять як буржуазних націоналістів, хоч вони не пам'ятають буржуазного ладу; чому дискредитують творчу молодь, яка прагне справедливого вирішення наболілих питань? Відповідь, на його думку, полягала в тому, що оголошений у теорії комунізм як найвищий розквіт духовного світу кожного індивіда на практиці є фікцією, так само як проголошені владою «злочини» української інтелігенції. Вони є не наслідком впливу іноземної буржуазної пропаганди й буржуазних розвідок, а витвором національних і соціальних умов, які підштовхують людину до цього «злочину». Відомо, зауважував В. Чорновіл, що революції та інші соціально-економічні зміни не експортуються, що ідея тільки тоді прищеплюється на новому ґрунті, коли для цього визріли соціально-економічні й політичні передумови; що заборонити поширення ідей - значить додати їм сили й принади. Адже, зазначав він, селян не тішить доля людини без паспорта, пожиттєво закріпленої за колгоспом; мало хто з українців у містах пишається тим, що стали перевертнями без роду й народу, мало хто не соромиться кидати у виборчу скриньку

бюлетень із прізвищем, визначеним в обкомі чи райкомі; мало хто з української інтелігенції може спокійно називати інтернаціоналізмом русифікацію й радіти з успіхів такого «інтернаціоналізму».

На думку В. Чорновола, влада, а конкретно, згідно з законом, слідчі органи, прокуратура й суд мали звернути на це увагу й «виявити умови, які сприяли вчиненню злочину, та вжити заходів до їх усунення, широко використовуючи допомогу громадськості» (ст. 23 Кримінально-процесуального кодексу УРСР) [21]. Натомість влада не шукала причин, а просто розправлялася з тими, хто заявляв про наявні проблеми, навішуючи їм ярлики «українських буржуазних націоналістів» та «особливо небезпечних державних злочинців». Однак така профілактика мізків, як писав він, не буде перспективною без вирішення проблеми, адже знову й знову доведеться кидати за ґрати тих, хто не бажає чорне називати білим. Далі зазначав, що організатори чергової кампанії проти української інтелігенції прорухувалися, бо цього разу мають справу з людьми високої освіти, які виховані в радянських умовах, а тому суть марксизму-ленінізму знають із першоджерел. Через це, незважаючи на нелегкі умови табірної утримання, всі засуджені продовжують нарощувати інтелектуальний потенціал, турбуються тими ж нерозв'язаними проблемами, що й до арешту [22]. І протиставити цьому радянська влада, крім репресій, карцерів, більше нічого не могла. Відтак впливало, що українські інтелігенти, які вірили, що любов до Батьківщини не є злочином, а святим обов'язком громадянина, пізнавши теорію та практику комунізму, ставали безкомпромісними противниками цієї системи.

Критикою протизаконних дій радянських карних і судових органів В. Чорновіл не обмежився. У його працях, що безпосередньо адресувалися офіційному владному читачеві, є випадки проти радянської влади в Україні як такої. У книзі «Лихо з розуму» він порівнює СРСР із царською Росією, зазначаючи, що методи придушення української національної інтелігенції, які існували тоді, відновлюються за нової влади [23]. У книзі «Правосуддя чи рецидиви терору?» В. Чорновіл без будь-яких реверансів називає поведінку радянської міліції і КДБ у Львові як на окупованій території [24]. Це вказує на відхід його з позицій підтримки радянської влади до ідеї активної боротьби за право українського народу на самовизначення. Також це свідчить на користь слів В. Чорновола, сказаних ним під час обговорення його творів, висунених на здобуття Шевченківської премії у 1996 р., що в 1960-

1980-х рр. характерним для шістдесятників та дисидентів було застосування «езопової мови» [25]. Тому обширне посилання на «соціалістичну законність» чи «ленінські принципи» було необхідністю для тих його праць, які не були анонімними зверненнями до влади, написаними не в ув'язненні, а на волі.

Праці В. Чорновола вперше були надруковані за кордоном у 1967 р., а згодом публікувалися у різних виданнях і різними мовами. Зацікавленість вони викликали наявністю чисельного фактичного матеріалу, який ґрунтувався на документальних джерелах. По суті, вони стали першими ґрунтовними працями про ситуацію в Україні, які потрапили на Захід з України після закінчення Другої світової війни і привернули увагу світової громадськості до українського питання. Більше того, як зазначає керівник видавництва «Смолоскип» О. Зінкевич, ніколи до появи цих праць у світовій пресі про українське національне питання й про Україну не було стільки написано, як про В. Чорновола й про його книжку «Лихо з розуму» [26]. З огляду на це, 1968 рік став деякою мірою роком України у світі, оскільки ім'я В. Чорновола та події в

Україні були одними з найбільш висвітлюваних тем того року в засобах масової інформації різних країн. У подальшому автори багатьох статей посилались на праці В. Чорновола як такі, що містять ґрунтовну інформацію про події в Україні середини 1960-х рр. [27]. Також зазначалось, що книга «Лихо з розуму» має бути англійською або українською мовою, чи в обох варіантах, у бібліотеках країн світу [28].

За донесення правди про ситуацію в Україні до світової громадськості В. Чорновола в 1975 р. нагородили журналістською премією імені Ніколо-Томаліна, у 1996 р. він став лауреатом Шевченківської премії, зате радянська влада відправила його в 1967 р. відбувати покарання в таборі для кримінальних злочинців.

Книги В. Чорновола справили колосальний вплив на розвиток українського руху як на Батьківщині, так і за її межами, стали цінним інформаційним джерелом та своєрідним навчальним посібником. Вони разом із працею І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» об'ємно висвітлювали різні грані становища українського народу під владою радянського комуністичного режиму.

1. Деревінський В. Становлення світогляду В'ячеслава Чорновола // Українознавство.- 2006.- № 1.
2. Хейфец М. В'ячеслав Чорновіл - зеківський генерал // Українські силуети.- Нью-Йорк, 1983; Пенсон Б., Чорновіл В. Будні мордовських таборів // Визвольний шлях.- 1975.- № 12.
3. Давимук С. Львівський період державотворчої діяльності В'ячеслава Чорновола 1990-1992 років // Чорноволівські читання.- К., 2003; Василюшин Г. Призначено дійти. В. Чорновіл. Політика та правда життя: У 3-х ч.- К., 1998-1999; Капелюшний Л. Без Чорновола.- К., 1999 та ін.
4. Степаненко М. Майже все про загибель В. М. Чорновола.- К., 2006.
5. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня.- Львів, 2005.- С. 81.
6. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР.- Вильнюс; М., 1992.- С. 63.
7. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.- К., 2003.- Т. 2.- С. 166.
8. Чорновіл В. Я нічого у вас не прошу.- Торонто, 1968.- С. 41.
9. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.- К., 2005.- Т. 4.- Кн. 1.- С. 62.
10. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.- К., 2003.- Т. 2.- С. 238; Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)-Львів, 1991.- С. 21.
11. Чорновіл В. Я нічого у вас не прошу.- Торонто, 1968.- С. 55.
12. Там само.- С. 100-101.
13. Заключне слово прокурора Садовського на суді В. Чорновола 15.09.1967 р. // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.- К., 2003.- Т. 2.- С. 771.
14. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.- К., 2003.- Т. 2.- С. 834.
15. Автобіографія В. Чорновола // www.rukhpress.com.
16. Чорновіл В. Я нічого у вас не прошу.- Торонто, 1968.- С. 57.
17. Там само.- С. 63.
18. Там само.- С. 84.
19. Там само.- С. 70.
20. Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)- Львів, 1991.- С. 20.
21. Чорновіл В. Я нічого у вас не прошу.- Торонто, 1968.- С. 41-42.
22. Чорновіл В. Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)- Львів, 1991.- С. 28.
23. Там само.- С. 22.
24. Чорновіл В. Я нічого у вас не прошу.- Торонто, 1968.- С. 77.
25. З виступу В. Чорновола на обговоренні його творів, висунутих на здобуття Шевченківської премії // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.- К., 2003.- Т. 2.- С. 59.
26. Зінкевич О. Світова преса про В'ячеслава Чорновола // Чорноволівські читання.- К., 2003.- С. 30.
27. Караванський С. Безперервне інтерв'ю // Визвольний шлях.- 1981.- № 11; Гайвас Я. Вагомий голос з України // Визвольний шлях.- 1985.- № 9.
28. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т.- К., 2005.- Т. 4.- Кн. 1.- С. 861.

V. Derevinsky

VIACHESLAV CHORNOVIL'S WORKS AS A SOURCE FOR THE STUDY OF SOVIET REPRESSIONS IN 1965-1966

Two works of V. Chornovil are considered in the article that had a considerable impact on the development of dissident movement. The reasons, methods and consequences of the Soviet repression campaign of 1965-66 are analyzed.